Настаўнік беларускай мовы і літаратуры
ДУА “Гімназія г.Быхава”
Дзяменцій Людміла Васільеўна

Шаноўныя вучні! З урокаў беларускай мовы вы добра ведаеце, што ў беларускай мове будаўнічым матэрыялам для слова служаць марфемы.

*Марфем*ы (грэч. morphe – форма) – найменшая частка слова з пэўным значэннем. Так, у слове *беленькі* тры марфемы: бел-, -еньк-, -і-. Марфема бел- выражае асноўнае значэнне прыметы (колеру); -еньк- - мае памяншальна-ласкальнае значэнне; -і – граматычныя значэнні адзіночнага ліку, мужчынскага роду, назоўнага склону. Гэтыя часткі нельга падзяліць на больш дробныя, якія б мелі значэнне; менавіта наяўнасцю лексічнага або граматычнага значэння марфемы адрозніваюцца ад гукаў і складоў, якія таксама выдзяляюцца ў слове.

Прапаную вам заданні, накіраваныя на ўдасканаленне і паглыбленне ведаў па раздзеле “Марфеміка”. Спачатку ўзгадаем тэарэтычныя палажэнні (Памятка 1), а потым замацуем гэта на практыцы.

ПАМЯТКА 1
МАРФЕМНАЯ БУДОВА СЛОВА

1. КАНЧАТАК

зменная службовая марфема, якая ўтварае граматычныя формы слова і служыць для сувязі яго з іншымі словамі ў сказе.

НЯМА КАНЧАТКА	НУЛЯВЫ КАНЧАТАК
1. прыслоуе: *весела, злева*	1) некаторыя наз. Мн.л. Р.скл: *песень*
2. дзеепрыслоўе: *сустракаючы*	2) наз. 2-га скл., м.р., адз.лік, Н.скл: *дзень*
3. нязменныя назоўнікі*: эскімо*	3) кароткая форма прыметнікаў і дзеепрыметнікаў м.р., адз.лік: *прачытан, весел*
4. інфінітыў: *бегчы*	4) прыналежныя прыметнікі: *братаў, жончын*
5. службовыя часціны мовы: *толькі*	5) дзеясловы прошлага часу, адз.ліку, м.р.: *чытаў;* дзеясловы загаднага ладу: *прачытай, вымый*
	6) кольсныя лічэбнікі ў Н.скл., акрамя два, дзве, тры, чатыры, трыста, чатырыста, сто, дзвесце, тысяча: *восем, пятнаццаць*

2. ПОСТФІКС

афікс, які знаходзіцца ў слове пасля канчатка ці формаўтваральнага суфікса.

-СЯ, -ЦЦА (у дзеясловах цяп.часу, адз.ліку, 3-й асобы)	*знайшоўся, мыецца*
-ца	*весяляцца*
-це (загадны лад мн.ліку)	*кіньце*
-сьці (-сь)	*хтосьці*
-небудзь	*дзе-небудзь*

3. НУЛЯВЫ СУФІКС

Утварэнне слоў пры дапамозе нуль-суфікса	
плакаць → плач	дзеяслоў – аддзеяслоўны назоўнік
людзі → люд	назоўнік мн.л. – назоўнік адз.ліку
настаўнік → настаўніца	наз. м.р. – наз. жаночага роду
золата → залаты	назоўнік - прыметнік
сем → семы	колькасны ліч. – парадкавы лічэбнік
нага → бязногі	назоўнік - прыметнік

4. АСНОВА

Формаўтваральныя марфемы ў формаўтваральную аснову не ўваходзяць	
1. канчаткі	зіма, шчаслівыя, малюеш
2. суфіксы інфінітыва –ць, -ці, -чы	крычаць, несці
3. суфіксы дзеепрыметнікаў	прачытаны, склеены, вымыты
4. суфіксы дзеепрыслоўяў *–учы, -ючы, -ачы, -ячы, -ўшы, -шы*	чытаючы, просячы, прынёсшы
5. суфіксы дзеясловаў прошлага часу –л-, -ў	намаляў, намалявала
6. суфіксы ступеней параўнання	разумнейшы, грамчэй
7. злучальная галосная ў складаных словах	параход, белакрылы

ЗАДАННІ ДА РАЗДЗЕЛУ “МАРФЕМНАЯ БУДОВА СЛОВА”

Для таго, каб замацаваць тэатэтычны матэрыял, прапаную выканаць наступныя заданні. Пры неабходнасці звяртайцеся да “Марфемнага слоўніка беларускай мовы”. Пасля выканання параўнайце свае адказы з эталонам (адказамі).

1. У кожным радзе падкрэсліце чацвёртае “лішняе”. Растлумачце свой выбар.

А) паджылкі, падбародак, падарунак, падвеска;

Б) пакупка, русалка, указка, ёлка;

В) бязмен, бязлюддзе, бяздум’е, бязводдзе;

Г) засмоктванне, катаванне, насушванне, нахіленне;

Д) футболка, першынец, курсант, дачушка;

Е) пенснэ, філе, кашнэ, яслі.

2. Запоўніце табліцу.

Словы для аналізу: асушэнне, ёмістасць, ігральны, паўзабыты, распытванне, фантазёрка.

прыстаўка	корань	суфікс	суфікс	канчатак

3. Размяркуйце словы ў два слупкі.

Агонь, бацька, гарэм, загіб, навічок, кірмаш, навіна, нарцыс, нязгода, парнік, парашут, развоз, сланечнік, сэрца, факір, чэмпіянат.

Невытворная аснова	Вытворная аснова

4. Адзначце нумары слоў, у якіх ёсць указаныя прыстаўкі.

	на-	аб-	перад-	рас-
1	наадрэз	абагаціць	перадабедзенны	расказванне
2	навек	абадок	перадкастрычніцкі	раствараць
3	навінка	аббегчы	перадрыжаць	расток
4	навушнік	абгон	перадаць	раскапаць
5	нагар	абедаць	перадваенны	расхлябаны
6	надарваць	абажур	перадзел	расціць
7	надвор'е	абзваніць	перадаваць	раскладны
8	надзьмуты	аб'ект	перадвыбарны	раствор
9	надземны	абвіць	перадумаць	раскол
10	надыход	абмяркоўваць	перадплечавы	расплата
адказ:				

5. Адзначце словы з аднолькавай марфемнай будовай

А	зорна	застукаць	мужнасць
Б	гузік	крыва	разетка
В	ветлівасць	накупіць	духмяна
Г	асістэнт	певень	зычлівец
Д	дарожка	раз'ехацца	медыцына

АДКАЗЫ

1. У кожным радзе падкрэсліце чацвёртае “лішняе”. Растлумачце свой выбар.

А) паджылкі, падбародак, падарунак, падвеска: *у гэтым слове прыстаўка па-, ва ўсіх астатніх – пад-*.

Б) пакупка, русалка, указка, ёлка: у выдзеленым слове няма суфікса -к-;

В) бязмен, бязлюддзе, бяздум’е, бязводдзе: у выдзеленым слове няма прыстаўкі;

Г) засмоктванне, катаванне, насушванне, нахіленне: у выдзеленым слове суфікс –енн-, у астатніх –нн-;

Д) футболка, першынец, курсант, дачушка: у выдзеленым слове два суфіксы; у астатніх – адзін.

Е) пенснэ, філе, кашнэ, яслі: выдзеленае слова мае канчатак, астатнія – нескланяльныя, таму канчатка не маюць.

2. Запоўніце табліцу.

прыстаўка	корань	суфікс	суфікс	канчатак
а-	-суш-	-энн-		-е
	ём-	-іст-	-асць	□
	ігр-	-а-	-льн-	-ы
паў-	-забы-	-т-		-ы
рас-	-пыт-	-ва-	-нн-	-е
	фантаз-	-ёр	-к-	-а

3. Размяркуйце словы ў два слупкі.

Невытворная аснова	Вытворная аснова
Агонь, бацька, гарэм, кірмаш, нарцыс, парашут, сланечнік, факір.	Загіб, навічок, навіна, нязгода, парнік, развоз, сэрца, чэмпіянат.

4. **4. Адзначце нумары слоў, у якіх ёсць указаныя прыстаўкі.**

	на-	аб-	перад-	рас-
1	наадрэз	абагаціць	перадабедзенны	расказванне

2	навек	абадок	перадкастрычніцкі	раствараць
3	навінка	аббегчы	перадрыжаць	расток
4	навушнік	абгон	перадаць	раскапаць
5	нагар	абедаць	перадваенны	расхлябаны
6	надарваць	абажур	перадзел	расціць
7	надвор'е	абзваніць	перадаваць	раскладны
8	надзьмуты	аб'ект	перадвыбарны	раствор
9	надземны	абвіць	перадумаць	раскол
10	надыход	абмяркоўваць	перадплечавы	расплата

5. Адзначце словы з аднолькавай марфемнай будовай

А	зор-н-а	за-стук-а-ць	муж-н-асць
Б	гузік	крыв-а	разетк-а
В	вет-л-ів-асць	на-куп-і-ць	дух-мян-а
Г	асіст-энт	певень	зыч-лів-ец
Д	дарож-к-а	раз'-ех-а-ц-ца	медыц-ын-а